

*Гаюк Ірина Яківна,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри менеджменту мистецтва
Львівської національної академії мистецтв*

РОЛЬ ВІРМЕНСЬКИХ КОЛОНІЙ У РОЗВИТКУ ПІВДЕННИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті досліджуються деякі проблемні й маловивчені питання, пов'язані з розвитком вірменських колоній Півдня України – Білгород-Дністровського, Кілії, Очакова. Розглядається питання атрибуції пам'ятної плити щодо будівництва стіни білгородської фортеці, яка (плита) є одним з найдавніших матеріальних свідчень присутності в Білгороді не лише вірменських купців, але й ремісників. Простежуються паралелі в історії й типи будівель православної з вірменськими надгробними плитами церкви св. Миколая з Кілії та вірменської церкви в Аккермані. Вперше зібрано і проаналізовано дані щодо наявності вірменської колонії в Очакові.

Ключові слова: Аккерман, вірмени, Кілія, колонія, Очаків, хачкар, церква.

Гаюк Ирина Яковлевна, кандидат философских наук, доцент кафедры менеджмента искусства Львовской национальной академии искусств

Роль армянских колоний в развитии южных регионов Украины

В статье рассматриваются некоторые проблемные и малоизученные вопросы, связанные с развитием армянских колоний Юга Украины – Белгород-Днестровский, Килии, Очакова. Анализируется вопрос атрибуции памятной плиты о строительстве оборонной стены белгородской крепости, которая (плита) является одним из наиболее древних материальных свидетельств присутствия в Аккермане не только армянских купцов, но и ремесленников. Прослеживаются параллели в истории и типе зданий православной с армянскими надгробными плитами церкви св. Николая в Килие и армянской церкви в Аккермане. Впервые собраны и проанализированы данные о существовании армянской колонии в Очакове.

Ключевые слова: Аккерман, армяне, Килия, колония, Очаков, хачкар, церковь.

Hayuk Iryna, PhD in Philosophy, associate professor of the academic department of the art's management, Lviv National Academy of Arts

The role of the armenian colonies in development of southern regions of Ukraine

Some problems and an insufficiently investigated questions connected with development of the Armenian colonies of the Southern Ukraine – Bilgorod-Dnistrovsky, Kiliya, Ochakiv, are considered in the article. The question of an attribution of the memorable plate dedicated to building of the city's fortification in 15th century is one of the most ancient certificates of presence in Ackerman not only the Armenian merchants, but also handicraftsmen. Some parallels in the history and the type of construction of St. Nikola's orthodox church with Armenian tombstones in Kiliya and the Armenian church in Ackerman are traced. For the first time the data about existence of the Armenian colony in Ochakiv are collected and analysed.

Keywords: Ackerman, Armenians, church, colony, khachkar, Kiliya Ochakiv.

Розвиток вірменських колоній Півдня України тісно пов'язаний із загальними процесами освоєння цих земель. Найстарішими вірменськими поселеннями регіону є Білгород-Дністровський (Монкастро, Четатя-Алба, Аккерман), Кілія (Лікостомо), Ізмаїл, вірогідно, Очаків. Частина з них – давні факторії, що активно займалися торговельною діяльністю в чорноморському ареалі та були тісно пов'язані з історією італійських торговельних республік. Водночас, усі ці міста були важливими перевалочними пунктами в міжнародній торгівлі, яка пов'язувала Південь та Північ, Захід та Схід. У кожній з них (окрім Очакова, щодо якого дані на сьогодні відсутні) була вірменська церква, яка, зазвичай, знаходилася на вулиці Вірменській, окремий цвинтар (або спеціально відведена для вірмен частина загальноміського цвинтаря), церковно-парафіяльні школи. Всі парафії та церкви належали Вірменській Апостольській Церкві, хоча в Ізмаїлі разом із церквою традиційного обряду також згадується й вірмено-католицька церква. І хоча загальна історія цих колоній (за винятком Аккермана) маловивчена, однак, дана робота ставить за мету висвітлення лише деяких суперечливих питань, пов'язаних із розвитком вірменської діаспори півдня України.

Ще Страбон писав, що за часів Митридата II Євпатора й Тіграна Велико-

го вірмени займалися торгівлею в Криму, гирлі Танаїса та в районі Нижнього Дунаю, тобто, саме там, де розташовані міста Кілія та Ізмаїл. Про існування тут вірменських громад згадується вже в ранньому середньовіччі. В Білгород-Дністровському (Тірас елінів, Монкастро генуезців, Білгород слов'ян, Аккерман (Ахкірман) турків, Четатя-Албе румунів і молдаван) вірменська колонія існувала щонайменше з XIV ст. Незважаючи на всі перипетії історії, представники аккерманської вірменської громади до Другої світової війни посідали не останнє місце в соціальному житті південно-західного регіону України. На початку XX ст. вірмен в Аккермані було близько 100 родин, вони мали власну церкву, окремий цвинтар та церковно-парафіяльну школу. Їх називали hermens (генуезька спадщина), армене-арман-арманул, як у старомолдавських грамотах, а інколи Джалдос (етимологія невідома) [11, 11]. Частина міста, де проживали вірмени, була відома як вірмено-турецька або вірмено-циганська mahla (тобто, квартал, сторона, частина). На час відвідування вірменської церкви Аккермана Л. Меліксет-Бековим у ній та в огорожі храму збереглося 38 плит з вірменськими написами, а також плита біля входу у вірменську каплицю св. Георгія Побідоносця в Шабо та плита в огорожі Болгарської церкви. Х. Кучук-Іоаннесов у своїх нотатках про подорож вірменськими колоніями Півдня та Південного Заходу України писав про наявність у місті 42 плит з вірменськими написами [10, 63] і плити біля дверей старовинної вірменської каплиці ...св. Георгія Побідоносця з написом 1675 р.» (напис скопійовано під № 31 [18, л. 94 зв.]. Де зараз знаходяться ці плити – невідомо. Лише завдяки копіям та записам, які зробили Х. Кучук-Іоаннесов та Л. Меліксет-Беков, сьогодні ми знаємо зміст їхніх написів.

Однак, у даній статті предметом дослідження будуть інші три плити з написами грецькою (одна) та слов'янською (дві) мовами, знайдені в XIX ст. в Аккермані, які також можуть бути пов'язані з вірменами. Грецький напис уперше дослідив та опублікував М. Мурзакевич [13, 480–483]. На плиті зверху написано грецькою мовою один ряд: «Молитва раба Божия Феодорки»; знизу в 7 строк другий напис грецькою мовою: «Побудована сия фортеця за благочестивого господаря високості Стефана Восводи начальником області та комендантом тої фортеці року 6948. Богородице, спаси від напастей раба твоего – Стефан...»; вгорі та під перекладами хреста в колах абрєвіатура «Іс. Хс. Переможець». Тобто, це пам'ятна плита щодо спорудження оборонної стіни Аккерманської фортеці в 1440 р. майстром Феодором. Первісно плита зберігалася в Одеському музеї старожитностей, потім, невідомо як, опинилася в Херсонському краєзнавчому музеї, де знаходиться донині. При першій публікації фотографії цієї плити в «Ілюстрованій енциклопедії вірменської культури в Україні...» її названо «Хачкар пам'ятний» [5, 150]. Та оскільки згодом у деяких читачів виникло питання, наскільки правомірним є віднесення її до типу пам'ятних хачкарів, автор вирішила розглянути це питання докладніше.

Від моменту знахідки про плити писали двоє вчених – вже згадуваний М. Мурзакевич і О. Кочубинський [9, 506–547]. На відміну від М. Мурзакевича, який вважав, що плита була зроблена візантійським різьбярєм, слов'янофіл О. Кочубинський пов'язує історію Білгорода з галицькими слов'янськими князівствами і стверджує, що автором плити та, вірогідно, й будівничим Аккерманської оборонної стіни був галицький русин. Аргументи історика: від початку XIV ст. Білгород у церковному відношенні підпорядковувався Галичині, 1401 р. тут уже існувала кафедра першого православного єпископа в «Русько-волоському краї», підпорядкована Галицькому митрополитові [9, 508]. Наступний аргумент О. Кочубинського: мистецтво обробки каменю та кам'яного будівництва прийшло до слов'ян із Заходу, причому, спочатку в Галичину та Прикарпаття, а вже звідти – до інших слов'ян. Характер написання імені будівельника стіни «Феодорко» також, на його думку, свідчить про галицьке по-

ходження майстра [9, 532, 537].

Однак, у Вірменії та Візантії не менш давні традиції будівництва з каменю, а вірменські каменярі славилися далеко за межами Вірменії, в т.ч. – у Європі. Щодо впливу вірменської архітектури та способу будівництва споруд із каменю, ще на поч. ХХ ст. написав ґрунтовну працю «Архітектура вірмен та Європа» (Відень, 1918 р.) відомий австрійський учений Й. Стржиговський. Він довів, що тип хрестово-купольного храму зародився саме у Вірменії і звідти поширився по Візантії та Європі, так що «приблизно через тисячу років, у добу Відродження, були перейняті принципи, яких вірмени дотримувалися ще на початку свого християнства» [25, 11]. Тому питання, звідки прийшла на Русь традиція кам'яного будівництва, далеко не таке однолінійне і просте, і безумовним є той факт, що візантійські каменярі, серед яких було чимало вірмен, також внесли свою лепту в традиції кам'яного будівництва Русі. Водночас, Білгород-Аккерман і в церковних стосунках завжди був тісно пов'язаний не лише з Галичиною руською, але й з Галичиною вірменською: львівській вірменській кафедрі з 1364 р. підпорядковувалися вірменські парафії Руси, Валахії та Литви.

Характер написання імені будівничого також не можна вважати безперечним доказом його русинського походження, особливо, якщо розглядати його в контексті всіх обставин, пов'язаних з плитою. Адже при аналізі пам'ятника О. Кочубинський зовсім не враховує стилістичні особливості декору плити. Грецький текст свідчить, що людина не знала досконально цієї мови; деякі особливості написання, на думку вченого, показують, що майстер, очевидно, володів давньоруською мовою. Однак, це так само надто хитка основа для висновку щодо його русинського походження. Тоді як характер оформлення плити уповні дозволяє віднести її до типу пам'ятних хачкарів, причому особливості декору пов'язують її з кримськими хачкарами. Кримські вірмени завжди були дуже тісно пов'язані з західно-українськими вірменами, володіли не лише вірменською або вірмено-кипчацькою, але й грецькою, давньоруською та іншими мовами. Тому подібні стилістичні особливості написання цілком зрозумілі, якщо майстер був кримським вірменином. Про це ж свідчить і характер написання імені – Федорко, а не Богдан. Якщо б майстер був українцем-русином або навіть молдаванином, то грецьке ім'я Теодор-Феодор, тобто, Богом даний, імовірно, транскрибувалося б в ім'я Богдан. Відомо, що навіть молдавські господарі іменувалися не Феодор, а Богдан (слов'янський елемент в Молдавії був відчутним). Натомість в середовищі, тісно пов'язаному з візантійським культурним ареалом, ім'я б писали Теодор, як, наприклад, в поминальному написі про вірменського намісника з Казарату: «Там був благородний Маргар Мугаленц син Тороса, (син) Акопа, (син) Даніела, (син) Мурата, нахарара Теодора, який за наказом князя генузського Ширіна жив зі своїм військом вище потоку Казарат...» [2, 266].

Однак, характерне для слов'ян зменшувальне написання імені «Федорко» значить, що майстер доволі довго жив у слов'янському оточенні. Це могла бути як Західна Україна, так і Молдавія або Білгород. Те, що напис зроблено грецькою мовою, також свідчить на користь припущення, що різьбяр був не русином з Галичини, а кримським вірменином: добре відомо, що вірменські зброярі, ювеліри, різьбярі за бажанням замовника виконували написи будь-якою (арабською, грузинською, турецькою) мовою.

Найпереконливішим свідченням того, що різьбярем плити був вірменин, є стилістичні особливості декору. Пам'ятник являє собою вертикальну плиту, посередині якої зображено один великий розквітлий хрест; два менших хрести, розташовані під горизонтальною лінією хреста, з двох сторін паралельно відходять від квітучого низу великого хреста. Малі хрести за формою аналогічні великому, всі три – з розширеними до кінців крилами, що закінчуються двома

круглими бутончиками на двох кутах, а посередині – невеликий напіварочний виступ, схожий на пелюстку лілії. Вгорі над горизонтальними крилами зліва – розетка у вигляді стилізованої чотирьохпелюсткової квітки в колі, справа – розетка у вигляді шестикутної т.зв. зірки Давида в колі, вільний простір якої заповнений візерунковою плетенкою. Вгорі та внизу написи, текст яких наведено вище.

Тобто, на плиті бачимо основні стилістичні риси хачкарів – квітучий (проквітлий) хрест та розширені до кінців крила хреста, що закінчуються двійчастим або трійчастим закінченням у вигляді бутонів чи трилисників. У геральдиці навіть існує спеціальне поняття «вірменський хрест»: це хрест, що трохи видовжений по вертикалі за рахунок подовження нижньої ніжки, а кожне його крило розширюється від точки середохрестя до кінців і закінчується двома променями у вигляді «ластівчиного хвоста» з елементами цвітіння (круглими бруньками або трилисниками) на кожному промені [19, 36]. Один із священнослужителів Св. Ечміадзіна пояснював, що хрест розквітнув на третій день, знаменуючи воскресіння Христа і його вознесіння на небо. Відтак, розквітлий хрест на хачкарі є насамперед символом прийдешнього воскресіння у вічне життя.

Зазвичай, на хачкарах спостерігається подвоєння, дублювання елементів, парні зображення, наявність право-лівої симетрії, що також є «прийомом виявлення всеположеності образів, всезагальності їх дії або впливу, всенаправленості процесів, які зображено» [19, 20]. Таке дублювання елементів і право-ліву симетрію спостерігаємо і на білгородській плиті, зокрема, парні розети в міжхрестях, що символізують присутність божества та його творящих енергій у будь-якому місці сакрального простору.

Ще одна унікальна особливість хачкарів – вони завжди різні, однак, і завжди пізнавано схожі, оскільки хрест на хачкарі – це особлива, «яка завжди зберігає свою ідентичність першообразу», композиційно єдина молитва [19, 38-39]. А згідно з Корюном, «одностайне ходатайство Св. Духа» краще, ніж незграбне, яке йде від невігластва в мистецтві молитви, звернення до Бога кожного окремого віруючого [8, 115; 150, прим. 181].

А. Довлатбекян виокремлює 5 основних за стилістикою груп хачкарів. Найпоширенішою і найчисельнішою в XII–XIII ст. є четверта група: «Ідеться про хачкари з трьома хрестами, з яких два малі хрести займають нижні міжхрестя... Три хрести – це спільна основна ознака, що об'єднує подібні дуже чисельні хачкари, тоді як вони, маючи найрізноманітніші мотиви декору, дуже різні (особливо в XII–XIII ст.)» [4, 22]. Переважно хачкари мають прямокутну форму з співвідношенням сторін, наближеним до 1:2 [19, 15]. Білгородська плита має розміри 51x110x20, тобто, саме такі пропорції.

Характер розташування розет й аббревіатур скеровує нас у район Криму, оскільки подібний тип зображення притаманний саме кримським хачкарам. Хоча в хачкарах корінної Вірменії зображення різноманітних розет та зірок так само дуже поширені, однак вони мають інше розташування – знаходяться переважно або на центральній вісі хачкара, або розташовані в стрічках та медальонах, які обрамовують хачкар. Тоді як у кримських хачкарах розети найчастіше розташовані в міжхрестях, і за розміром вони, зазвичай, помітно менші за розети на хачкарах корінної Вірменії. Таким чином, наявність на білгородській плиті основних елементів хачкарів дозволяє атрибутувати її саме як пам'ятний хачкар. Додамо, що ані галицька земля, ані інші регіони, подібних взірців декору нам не надають.

Окрім пам'ятного хачкара щодо будівництва оборонної стіни, в Білгороді одночасно були знайдені ще дві плити зі слов'янськими (давньоруськими) написами, які також можуть викликати інтерес вірменознавців. Перша плита 1438 р. щодо будівництва воріт в Аккермані, в написі на якій згадується деякий Луціан (Лоуцінан) Херману, що, на думку О. Кочубинського, можна читати як «Херман» [9, 545]. Щодо походження імені Лоуцінан він жодних припущень немає. Однак, врахову-

ючи, що за генуезьких часів вірмен в Монкастро називали хермени або хермені, а ім'я Луціан може мати як італійські, так і вірменські корені (італ. «люче» – світло, або вірм. «луйс» – також світло, як і вірм. «лусін» – місяць-луна, і вірменські імена Лусіне, Лусік), можливо, йдеться про Луцінана вірменина.

У написі на плиті 1482 р. згадується парколаб Херман або Хреман [9, 544], про якого згадується і в грамоті Стефана Великого 1495 р. Взагалі, тогочасні молдавські документи засвідчують непоодинокі випадки згадування вірмен у господарських грамотах [15, 334-335]. Ім'я або прізвище Хреман дуже подібне до вірменського прізвища Хрім'ян, яке може походити від назви старовинного кримського міста Хрім (Крим, Солхат, Ескі-Керім) [16, 530], тобто, «кримський», «той, що з Криму».

Не виключено, що існує ще одна ниточка, яка пов'язує кримських вірмен з Аккерманом, а також з Кілією. Йдеться про зниклі кілійські вірменські церкви та загадкову православну церкву св. Миколая, в якій знаходилося 9 вірменських надгробних плит, вмонтованих у підлогу та стіни. За свідоцтвом Клеємана 1768 р. в Кілії знаходилися дві вірменські церкви [7, 32-33], одна з яких – церква Пресвятої Богородиці. Найбільш рання (з відомих) згадка про неї від 1682 р. знаходиться на потирі, який зберігається в Заповіднику «Києво-Печерська Лавра» (інв. № КПЛ-М-6148, Сб-3598) [5, 271]. Наступна згадка – в колофоні 1702 р. в Четьї Мінеї з Бахчисараю [22, 293]. Згадують про неї й інші написи на предметах церковного начиння, які зберігаються в Заповіднику та в Київському музеї історичних коштовностей України [5, 247, 252-253; 23, 159]. У 1910 р. аккерманський вірменський священик знайшов надгробний камінь 1765 р. з вірменським написом, в якому йдеться про доньку кілійського дячка Мелкона Єлизавету [12, 85-87].

В 1792 г. вірмен Кілії переселили в Григоріополь, а церкву, очевидно, закрили. Після зняття карантину до Кілії повернулися лічені особи. Згідно з М. Бжишкяном та Г. Інчічьяном, на початку ХІХ ст. в Кілії проживало лише 4 вірменських родини, в розпорядженні яких була церква Святої Богородиці [22]. Про другу церкву ані М. Бжишкян, ані написи на експонатах не згадують. Можливо, це була невеличка цвинтарна каплиця. Однак, в статистичному описі Кілії за 1816 р. вірменські церкви взагалі не згадуються [24, 303].

Таким чином, незважаючи на безумовні свідоцтва щодо існування в місті вірменської церкви, місце її розташування та подальша доля невідомі. Водночас, у Кілії є загадова православна церква св. Миколая. Церква привертає увагу з двох причин: перша – це рідкісний для даного регіону тип напівпідземної церкви, за що вона внесена до переліку культурної спадщини Юнеско; друга – у цьому, як вважають, витоково православному храмі знаходяться вірменські надгробні плити. В 1980-х р. А. Х. Тораманян знайшов у ній 9 надгробків з вірменськими епітафіями: три з них були «вмонтовані в передню частину подіуму вівтаря», а шість використовували «в якості сходів та огорожі сходинок, які вели з прибудованого до південної стіни притвору» [22]. Церкву побудував у 1647–1648 рр. молдавський господар Василій Лупул. Точніше, він відбудував у місті православну церкву св. Миколая, споруджену, за свідченням якогось рукопису з фондів Синоду (автори не дають її назви і точного посилання), ще у Х ст., та зруйновану під час захоплення міста турками [6].

Одразу виникає питання, чим обумовлений вибір такого нехарактерного для цього регіону типу архітектурної споруди: для того, щоб зайти до церкви, необхідно спуститися на 7 сходинок вниз? На слушну думку М. Мурзакевича, подібного роду християнські будівлі притаманні країнам, де панівною релігією є іслам [14, 484]. Однак, Молдавія навіть під турецьким пануванням залишалася християнською країною, і в таких напівприхованих храмах необхідності не було. Яскравим свідоцтвом цього є прекрасні церкви, побудовані в країні за турецьких часів, зокрема, при Василії Лупулу знаменита церква Трьох Святителів в Яссах [17, 116]. Припущення, що біля Миколаївської церкви раніше

стояла вірменська церква і був вірменський цвинтар, звідки після переселення вірмен в Григоріополь, плити невідомо з якої причини перенесли в суто православну церкву св. Миколая, безпідставне. Жоден з авторів не згадує про вірменську церкву біля церкви св. Миколая. Натомість, значно логічнішим є припущення, що Миколаївська церква від початку була вірменською, і лише після переселення вірмен в Григоріополь її передали православним. Це може пояснити протиріччя між свідченнями М. Бжишкяна та статистичними даними по місту: для автора статистичного опису, який не вдавався в історію, церква вже була греко-православною, тоді як М. Бжишкян, зі слів вірменських старожилів, знав її як вірменську.

Слід відзначити ще один цікавий факт: побудована приблизно в той же час вірменська церква в Аккермані також є напівпідземною. Згідно з описами XIX ст., для того, щоб у неї ввійти, треба було на «9 сходинок спуститися вниз як у підвал», а «площадка по обидві сторони сходів була вимощена великими в 2 ¼ аршина мармуровими надгробними плитами, на деяких з них збереглися написи, один з яких говорив: «Ми, аккерманські мешканці та купці, побудували Святу церкву в ім'я Оксента за допомогою архимандрита Афанасія Цайрзі», 1693 р.» [21, 2-4]. Відтак, дві церкви в близько розташованих містах мають схожі характеристики: час будови – XVII ст., архітектурний тип – напівпідземний храм, аналогічний характер розташування надгробних плит у храмі, а також подібну історію.

На півдні України була ще одна напівпідземна вірменська церква, – зруйнована в 1634 р. та відбудована в 1654 р. церква Пресвятої Богородиці в Бахчисараї, історія якої схожа на дві попередні.

Очаків ніколи не фігурував у переліку міст, де існували вірменські колонії, однак, вірменська колонія тут була і, не виключено, що не менш давня, ніж колонія в Аккермані. При розкопках городища Свалаш на березі лиману поблизу Очакова знайдено уламки посуду XIV – XV ст., аналоги якого зустрічаємо в середньовічному Херсонесі та Білгороді. Стратегічно вигідне розташування Очакова (Каракермана) зробило його портом, звідки судна ходили в Кілію, Ізмаїл, Аккерман. Російський посол у 1653 р. писав, що з Криму, Очакова та інших місцевостей в Умань приїжджали торгувати татари й вірмени, які мали в місті склади та магазини для своїх товарів [26, 96]. У XVIII ст. місто було не лише одним з південних військових укріплень Росії, але й активним торговельним центром – тут були відкриті митниця і карантинна пристань, і окрім військових, також знаходилися цивільні українці, вірмени, греки, молдавани. Про те, що у XVIII ст. тут жили вірмени, також свідчать надгробні вірменські плити, одну з яких (очаківський хачкар 1706 р.) описав Л. Меліксет-Беков [23, 254-255], а другу з вірменським написом 1710 р. з Кінбургської фортеці біля Очакова – Г. Айвазовський [1, 323].

У т. зв. Ханській Україні (північна та північно-західна прикордонна та Придністровська частина Очаківської обл.), як писав граф П. Румянцев графу М. Паніну 27 червня 1765 р.: «татари по самому Бугу і противу наших селищ свої колонії населяють... Був в Орлі [суч. Первомайськ Миколаївської обл.] приїзжий каймакан, який сие нове село... відкупає від гетьмана, а гетьман від його хана: таких гетьманів... між Бугом та Дністром багато, а каймаканів іще більше; всі, одначе, сії відкупщики суть вірмени» [20, 402-403]. Окрім цього, С. Баронч згадує, що о. Ю. Кшиштофович «... вивів з Криму вірмен-неунітів, так само як ксьондз Якуб Вартересевич – місіонер католиків – також умовив [вірмен-католиків] на колонії московські неподалік від Очакова» [28, 177], про що також свідчать повідомлення губернатора Каховського. Однак, на поч. XIX ст. внаслідок стрімкого підйому Одеси значення міста, як торговельного порту, втрачається, очаківські купці поступово перебираються до Одеси, а після пожежі 1797 р. місто остаточно

занепадає.

Дана коротка розвідка розширила уявлення про ареал присутності вірмен на Півдні України, ще раз підтвердила тісні зв'язки, що поєднували вірмен Криму з вірменськими колоніями материкової України, і наочно показала, що вірменські колонії Півдня України відігравали помітну роль у суспільному житті цього регіону.

Література

1. Айвазовский Г. Армянские надписи на юге России / Г. Айвазовский // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей, далее – ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 323-332.
2. Байбуртский А.М. К вопросу о локализации средневекового армянского города Казарат в Крыму / А.М. Байбуртский, А.Д. Тимиргазин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [hpj.asj-oa.am/4346/1/2001-3\(265\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4346/1/2001-3(265).pdf)
3. Днепровский Н.В. К вопросу о локализации и датировке армянского наземного храма в Бахчисарае / Н.В. Днепровский, М.М. Чореф // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2007. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://theatron.byzantion.ru/topic.php?forum=12&topic=123>
4. Довлатбекян А. Тенденции и традиции развития хачкаров в контексте народной культуры Армении / А. Довлатбекян : автореф. ... искусствоведения. – М., 2005.
5. Гаюк І. Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні / І. Гаюк. – Львів : Афіша, 2012. – Т. І.
6. Голобуцький П.В. та ін. / Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – 528 с.: іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history.org.ua/?termin=Kiliya>
7. Клеemannово путешествие из Вены в Белград и Новую Килью, также в земли буджакских и ногайских татар и во весь Крым, с возвратом через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 гг. – СПб, 1783.
8. Корюн. Житие Маштоца / Корюн. – Ереван, 1962.
9. Кочубинский А. Лapidарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман (с тремя фонотипическими снимками) / А. Кочубинский // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 506-547.
10. Кучук-Иоаннесов Х. Старинныя армянския надписи и старинныя рукописи в пределах юго-западной Руси и в Крыму / Х. Кучук-Иоаннесов / Древности Восточные. – М., 1903. – Т. II, вып. III.
11. Меликсет-Беков Л. Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии) / Л. Меликсет-Беков. – Тифлис, 1911.
12. Меликсет-Беков Л. Из материалов для истории армян на юге России / Л. Меликсет-Беков / ЗООИД. – Одесса, 1911. – Т. 29. – С. 82-93.
13. Мурзакевич Н. Аккерманские надписи / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 480-483.
14. Мурзакевич Н. Килийская церковь св. Николая и ее достопримечательности / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 484-488.
15. Мурзакевич Н. Молдо-Влахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1958. – Т. 4. – С. 331-354.
16. Мурзакевич Н. Эски-Крымская арабская надпись / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 529-531.
17. Нану Й. Из истории румыно-армянских художественных связей / Й. Нану. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [hpj.asj-oa.am/666/1/64-3\(107\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/666/1/64-3(107).pdf)
18. Національний архів Республіки Вірменія. Фонд 811. Х.О. Оганесяна (Кучук), оп.1. д. 9. 107 л.
19. Орлов А.М. Крест-камень. Тайнопись сокровенного знания. Толкование символики раннехристианских образов на армянских крестных камнях – хачкарах / А.М. Орлов. – М., 2005. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: igravbiser.msk.ru/christsim.html
20. Переписка графа Петра Александровича Румянцева с графом Никитой

Ивановичем Паниным в 1765 и 1771 годах // Сборник Императорского Русского исторического общества. — СПб., 1872. — Т. 9. — С. 402-403.

21. Российская и Ново-Нахичеванская епархия Армянской Апостольской Церкви. Исторический путь. — М., 2013.

22. Саргсян Т. Армянские эпитафии из Килии / Т. Саргсян // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 20. — К., 2011. — С. 292-303.

23. Свод армянских надписей. — Вып. VII. — Ереван, 1996.

24. Статистическое описание Бессарабской области. Составлено надворным советником Павлом Свиным. 1 июня 1816 года // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 178-320.

25. Стржиговский Й. Архитектура армян и Европа / Й. Стржиговский. — Ереван : «Гитутюн» НАН РА, 2011. — Т. I, кн. 1.

26. Шевченко Ф.П. Армяне в украинском казацком войске в XVII – XVIII веков / Ф.П. Шевченко / Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — К. : Наукова думка, 1965. — С. 93-100.

27. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. 1868-1939. — Vol. 1. — Lwów, 1868.

28. Barącz S. Żywoty sławnych Ormian w Polsce / S. Barącz. — Lwów, 1856.

References

1. Ayvazovsky, G. (1867). The Armenian inscriptions in the south of Russia. Notes of Imperial Odessa society of history and antiquities (further – ZOOID), (Vol.6), (pp. 323-332). Odessa [in Russian].

2. Bajburtiskij, A.M., Timirgazin A.D. (2001). To a question of localization of the medieval Armenian city of Kazarat in the Crimea. Retrieved from [hpj.asj-oa.am/4346/1/2001-3\(265\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4346/1/2001-3(265).pdf) [in Russian].

3. Dneprovskij, N.V., Choref M. M. (2007). To a question about localisation and dating of the Armenian land temple in Bakhchisarai. Historical heritage of the Crimea. Simferopol. Retrieved from <http://theatron.byzantion.ru/topic.php?forum=12&topic=123> [in Russian].

4. Dovlatbekian, A. (2005). Tendencies and traditions of development khachkars in a context of national culture of Armenia. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].

5. Hayuk, I. (2012). The illustrated encyclopedia of the Armenian culture in Ukraine, (Vol. I.). Lviv: Afisha [in Ukrainian-Russian].

6. Golobutsky, P.V., Karadobrij T.A., Nogaj M.P. (2007). Kiliya. V.A.Smolij et al (Eds.), Encyclopedia of history of Ukraine, (Vol. 4): Ka. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian]. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Kiliya>

7. Kleeman's travel from Vienna to Belgrad and New Kiliya, also to the lands of Budzhak and Nogai Tatars and to all Crimea, with return through Constantinople, Smyrna and Trieste to Austria in 1768, 1769 and 1770 (1783). St. Petersburg [in Russian].

8. Koriun (1962). Mashtots's life. Yerevan [in Russian].

9. Kochubinsky, A. (1889). Lapidary inscriptions of the XV century from Belgorod that nowadays Ackerman (with three phonotypical pictures). ZOOID, (Vol.15), (pp.506-547). Odessa [in Russian].

10. Kuchuk-Ioannesov, H. (1903). Ancient Armenian inscriptions and ancient manuscripts of south-west Russia and Crimea, (Vol. II). Antiquity of the East, (issue III). Moscow [in Russian].

11. Melikset-Bekov, L. (1911). The Armenian antiquities in Akkerman (in Bessarabia). Tiflis [in Russian].

12. Melikset-Bekov, L. (1911). From materials for history of Armenians in the south of Russia. ZOOID, (Vol. 29), (pp. 82-93). Odessa [in Russian].

13. Murzakievich, N. (1848). Ackerman's inscriptions. ZOOID, (Vol. 2), (pp. 480-483). Odessa [in Russian].

14. Murzakievich, N. (1848). St. Nikolay's Killiya's church and its sights. ZOOID, (Vol. 2), (pp. 484-488). Odessa [in Russian].

15. Murzakievich, N. (1958). The Moldavian-Vallahian deeds, which are storing in Bessarabia. ZOOID, (Vol. 4), (pp. 331-354). Odessa [in Russian].

16. Murzakievich, N. (1848). Eski-Crimean Arabian inscription. ZOOID, (Vol. 2), (pp. 529-531). Odessa [in Russian].

17. Nanu, J. (1964). From history of the Romanian-Armenian art communications Retrieved

from hpj.asj-oa.am/666/1/64-3 (107).pdfý [in Russian].

18. National archive of Republic Armenia. Fond 811. H.O. Oganesyán (Kuchuk), inv.1. file 9. 107 l. [in Armenian-Russian].

19. Orlov, A.M. (2005). The Cross-stone. Secret writing intimate knowledge. Interpretation of symbolics of early Christian images on the Armenian Cross-stones – khachkars. Moscow [in Russian]. Retrieved from igravbiser.msk.ru/christsim.html

20. Correspondence of count Peter Aleksandrovich Rummyantsev with count Nikita Ivanovich Panin in 1765 and 1771 (1872). The Collection of Imperial Russian historical society, (Vol.9), (pp. 402-403). St. Petersburg [in Russian].

21. Russian and New and Nakhichevan diocese of the Armenian Apostolic Church. Historical way (2013). Moscow [in Russian].

22. Sargsian ,T. (2011). The Armenian epitaphs from Killiya. Works of the Center of a source study, (issue 20), (pp. 292-303). Kyiv [in Russian].

23. Compendium of the Armenian inscriptions (1996), (issue VII). Yerevan [in Armenian-Russian].

24. Statistical description of the Bessarabia area. Made by outdoor adviser Pavel Svinyin. On June 1, 1816 (1867). ZOOID, (Vol. 6), (pp. 178-320). Odessa [in Russian].

25. Strzhigovskij, Y. (2011). Architecture of Armenians and Europe, (Vol. I), (in 1). Yerevan: «Gitutiun» [in Russian].

26. Shevchenko, F P (1965). Armenians in the Ukrainian Cossack army in the XVII-XVIII centuries. Historical links and friendship of the Ukrainian and Armenian people (pp. 93-100). Kyiv: «Naukova dumka» [in Russian].

27. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. 1868-1939 (1868.), (Vol.1). Lwów [in Polish].

28. Barącz ,S. (1856). Żywoty sławnych Ormian w Polsce. Lwów [in Polish].